

ZUIVEL UIT DE ZIJPE

Melkveehouderij, rundveeverbetering en zuivelbereiding sinds de bedijking. Deel 1: tot 1880 – kaasmaken op de boerderij

L.F. (Frank) van Loo

In het Zijper Museum te Schagerbrug is dit jaar de expositie 'ZUIVEL UIT DE KOP' te zien. Ter voorbereiding daarvan heb ik de historische ontwikkeling uitgezocht. Ook ten behoeve van de door filmer Joop van de Water (Callantsoog) gemaakte zuivelfilm, die in het museum getoond wordt. Jan en Marry Rampen (melkveehouderij) en Sjaak Schipper (rundveeverbetering) adviseerden bij die films en namen mijn teksten kritisch door. Waarvoor dank. Dit historisch overzicht zal in drie delen gepubliceerd worden in ons blad: DEEL I: TOT 1880 – KAASMAKEN OP DE BOERDERIJ in deze aflevering, DEEL II: 1880-1960 – DE KAASFABRIEKEN volgt in aflevering 2 en DEEL III: NA 1960 komt in aflevering 3.

Inleiding

De titel van deze reeks, Zuivel uit de Zijpe, is dubbelzinnig: zuivel afkomstig uit de Zijpe enerzijds en zuivel verdwijnend uit de Zijpe anderzijds. Voor die laatste betekenis is wel enige aanleiding. Immers, in 1960 waren er in de gemeente Zijpe nog bijna 300 melkveehouderijen en nu nog maar zo'n 50.

De melkveehouderijen in de Zijpe in 1960 en in 1995. Tekening Jaap Schuijt en Piet Paarlberg.

Tot net na 1960 telde de Zijpe bovendien een paar flinke zuivelfabrieken, maar vanaf 1963 geen enkele meer. In 1960 was er nog 4.665 hectare grasland (van de ruim 6000 hectare cultuurgrond) in de bedijking en zag men er nauwelijks bloembollen. Vijfendertig jaar later was er nog 2.750 hectare grasland, maar ook 2.750 hectare (inclusief Callantsoog) bollenland.

Na 1995 'ontgroende' de Zijpe verder: minder grasland en meer bollen.

DEEL I: TOT 1880 – KAASMAKEN OP DE BOERDERIJ

Eigenaren en pachters

Omstreeks 1550 was wat nu de Zijpe is een wadengebied in noordelijk Holland ten westen van de Westfriese Omringdijk. Tussen 1552 en 1597 werd dit gebied vier keer bedijkt. Van 1556 tot 1570 kon er voor het eerst wat langer gewoond en gewerkt worden. Daarna stond de boel steeds min of meer onder water om pas vanaf 1597 droog te blijven. Rijke kooplieden en patriciërs uit de Hollandse steden, en aanvankelijk ook uit Vlaanderen, financierden die bedijkingen en werden eigenaar van de gronden. Heel wat van die eigenaren hadden hier in de Zijpe een buitenverblijf om met familie en vrienden aangenaam te verpozen in de zomermaanden. Pachters, meestal afkomstig uit de directe omgeving, woonden en werkten er het hele jaar; zij bewerkten de grond en verzorgden het vee.

Gemengde bedrijven

Tot 1880 telde de Zijpe steeds zo'n 200 tot 220 melkveehouders (als hoofdberoep). In 1674, toen hier de eerste volkstelling werd gehouden, hadden die gemiddeld acht koeien, de meeste zes tot twaalf. Het waren veelal gemengde bedrijven: wat akkerbouw en vooral veeteelt. Rond 1800 was het gemiddeld aantal koeien (melk- en jongvee) zestien per bedrijf. Dat was zo ongeveer het maximum dat 's winters in de stolp onderdak kon krijgen. Voor het zware werk, en voor de sjees of het rijtuig, waren er een paar paarden en veel boeren hielden ook wat schapen en, afhankelijk van de prijs van de kaas, mestkalveren. Een melkkoe gaf eerst ongeveer tweeduizend liter per jaar, na 1800 liep dat op tot zo'n drieduizend liter.

Vanaf 1850 voltrok zich de overgang van overwegend gemengde bedrijven naar een bijna uitsluitend op veehouderij gerichte bedrijfsvorm. Daar was wat in te verdienen¹.

Gras

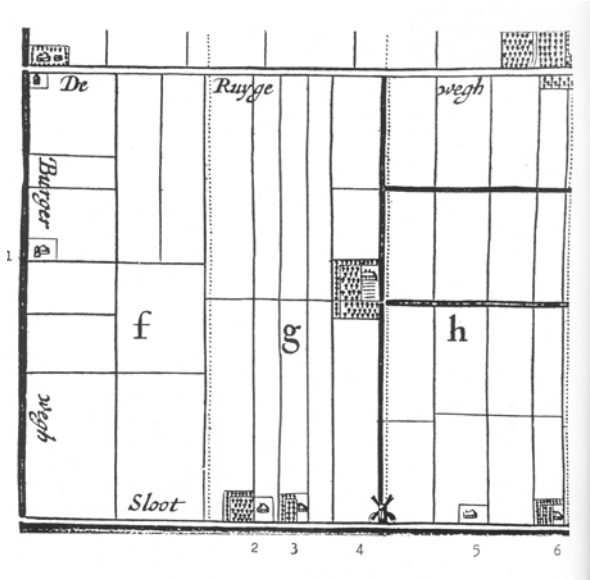
Zeker ten westen van de Ruigeweg waren de gronden in de bedijking de Zijpe dor en zanderig. Om daar verbetering in te brengen kocht men in de omgeving, maar ook in Medemblik en zelfs in Friesland en Overijssel, mest op. Nog in 1808 mochten de pachters op hun bedrijf geproduceerde mest niet naar buiten de Zijpe verkopen. Evenmin als hooi trouwens².

Melkveehouders waren, en zijn nog wel, sterk afhankelijk van maar één gewas: gras. Dat eet de koe

Pachters

Cornelis Aelbrechtsz. alias Dijkstael

Een voorbeeld van een van de eerste pachters is deze Cornelis, die boerde op 'Vroonenberch' tussen de Grootte Sloot en de Ruigeweg (ter hoogte waar nu Grote Sloot 101 is).

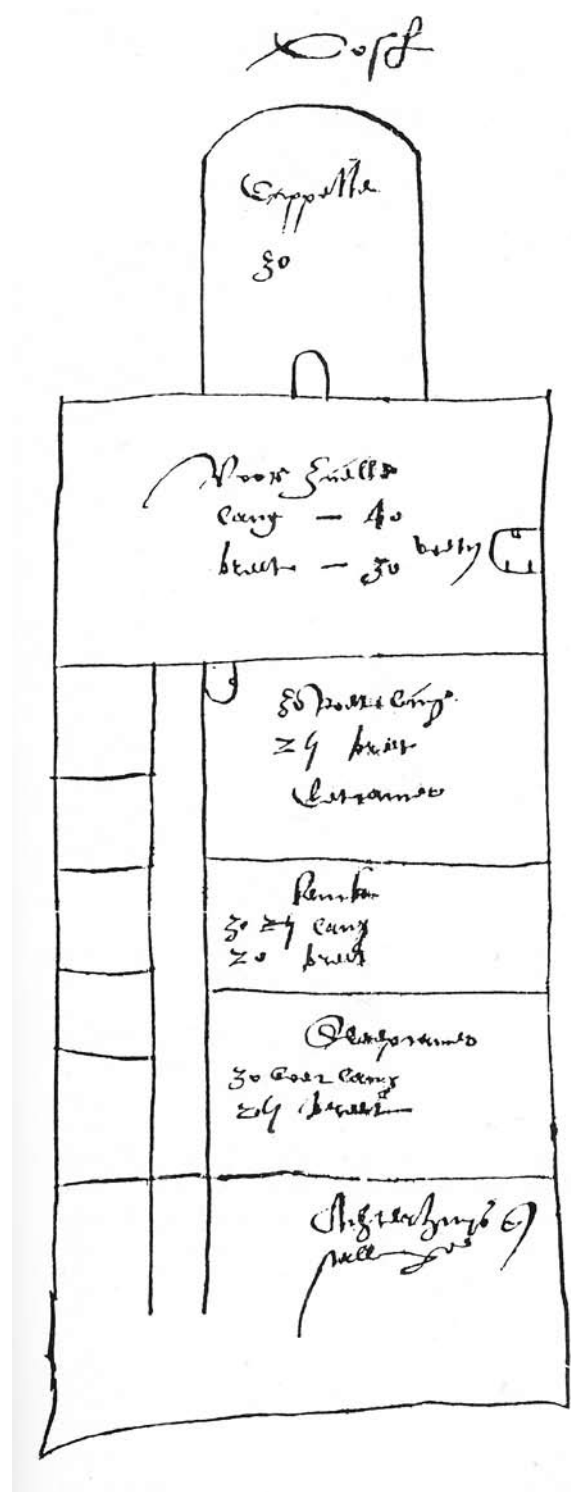

Fragment kaart Zoutman 1664/65. Vroonenberch is aangegeven met nr. 4.

De alias van Cornelis doet vermoeden dat hij van net over de Westfriese Omringsdijk tussen Eenigenburg en St. Maarten (Dijkstael) afkomstig was. Vroonenberch omvatte een ruime houten behuizing uit 1564, met Heerschapsvertrekken voor de eigenaren en zelfs een huiskapel, en landerijen. Cornelis had er vrij wonen en kon voor zichzelf en zijn gezin gratis de producten van het land gebruiken. Eigenlijk was hij wat meer dan een pachter, want samen met de drie eigenaren van het goed kocht hij vee en zaaigoed. De baten en lasten werden gedeeld. Het was een gemengd bedrijf met het accent op de veeteelt. In de jaren 1565/66 werd 2500 kilo kaas op deze boerderij geproduceerd, naast boter, wol en schapenkaas. De akkerbouw leverde wat gerst, tarwe, koolzaad, erwten en koolrapen op. In 1570 (Allerheiligenvloed) of 1573, toen de net herbedijkte Zijpe op last van gouverneur Sonoy weer onder water werd gezet, om de Spanjaarden benoorden Alkmaar weg te houden, zal Vroonenberch verdwenen zijn.

Claas Claasz. en Aldert Gerritsz.

In 1597 of kort daarna verrees er op de plaats van Vroonenberch weer een boerderij, nu in steen opgetrokken en omgedoopt tot 'Het Veldhuys', met landerijen en een grote plantagie (zie illustratie hierboven). In 1674 was Claas Claasz. de pachter; hij woonde en werkte er met "een vrouw, 3 kinderen, een knecht en een kint van de Arme Voogden bestee" (hoogstwaarschijnlijk een weesmeisje

Schets van het grondplan van Vroonenberch.

— dat spaarde een (melk-)meid uit). Claas molk 10-12 koeien, bewerkte 6 ha bouwland en hield veel schapen. Het Veldhuys was in de 17e en 18e eeuw eigendom van Alkmaarse lakenkooplieden. In 1742 was Aldert Gerritsz. de pachter van deze boerenplaats, "met vrouw, een kint, knecht en (inderdaad, inmiddels was er een weeshuis) een meid". Aldert reed een sjees³.

Hooiende boer en boerin omstreeks 1815.

's zomers in de wei en 's winters, in de vorm van hooi, op stal. De grasgroei was dus het fundament van het bedrijf en een slecht grasjaar betekende een flinke financiële strop. Want het leidde tot een lagere melkgift en minder wintervoorraad. Dan moest er meer vee verkocht worden dan wenselijk was én tegen lagere prijzen omdat iedereen moeilijk zat. Natte, koude zomers waren net zo fataal als droge zomers. Ook 'muizenjaren', met zich geweldig uitbreidende populaties veldmuizen, waren rampen. Omdat die muizen gangen groeven waardoor de grasmat geheel vernield werd. Ook dan moest het melkvee bijgevoerd worden tegen aanzienlijk hogere kosten. Dat bijvoeren gebeurde met lijn- en raapkoeken, aardappelen, gerst- en roggemeel, knollen enzovoort. Oliekoeken werden al in de 17e eeuw volop gebruikt⁴.

Veeziekten

In de 18e eeuw (1700-1800) heerste in deze streken *herhaaldelijk de runderpest*. Daar was aanvankelijk maar één remedie tegen: meteen alle zieke of verdachte dieren slachten. Een enorme strop dus, want minstens driekwart van de veestapel werd zo weggevaagd. Vanaf 1777 werd echter gelukkig met enig succes inenting toegepast. Maar tussen 1830 en 1885 maakte de longziekte her en der slachtoffers onder de runderen. En er waren nog andere ziekten. Toch ging het ook geregeld (heel) goed in de veehouderij, zoals tussen 1850 en 1880⁵.

Rundveeverbetering

In Noord-Holland werden koeien al eeuwenlang met zorg geselecteerd en gefokt voor de kaasproductie op de boerderij. Van oudsher bouwden de boeren hun veestapel op uit de beste koeien van hun stallen, waarvan de dochters, de kleindochters en de achterkleindochters aangehouden werden. Een goede stier vinden was echter puur geluk hebben en een koe was zeker twee jaar oud voordat ze voor het eerst melk ging geven. Dan had ze alleen nog maar gekost en wat ging ze opbrengen qua melkgift?

Vanaf 1850 werd in Nederland gesproken over een rundveestamboek en in 1874 was het zover. Aanleiding was vooral de commerciële waarde: in het stamboek opgenomen dieren konden voor veel hogere prijzen naar het buitenland verkocht worden⁶.

Stieren

Grote boeren hadden zelf één of meer stieren, maar de kleinere waren, zeker als ze afgelegen woonden, aangewezen op de bulloper. Daarvan waren er in de Zijpe in 1742 (tweede volkstelling) vier: zij boden een stier ter dekking aan bij de melkveehouders. Voor een van die vier Zijper bullopers was dat zijn hoofdberoep, twee waren tevens boer en de vierde stond ook als vis-venter te boek.

Een bulloper kondigt zijn komst aan.

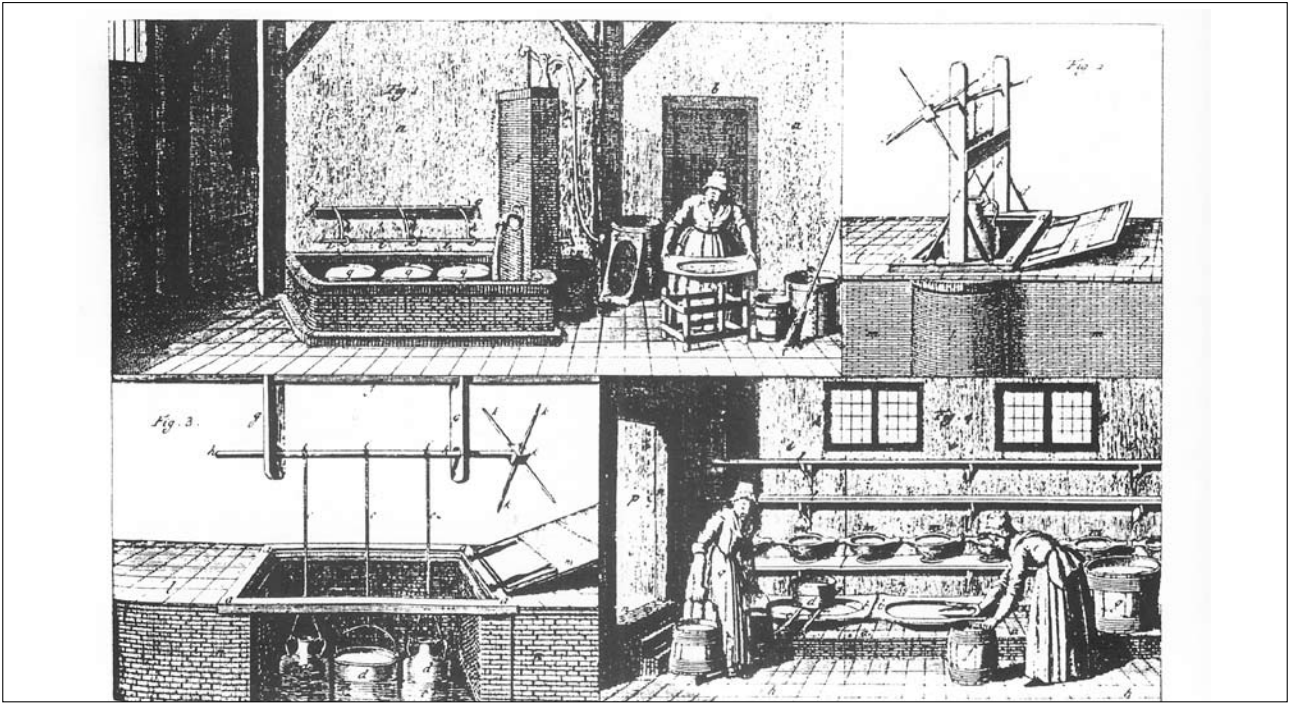
Een bulloper-stier besprong per seizoen, dat liep van half mei tot half augustus, 200-400 koeien. Een succesvolle bevruchting leidde ca. 40 weken later tot een kalf. Meestal werden voor dit werk 2- à 3-jarige stieren gebruikt. Die waren dan nog nauwelijks volwassen en als ze vijf jaar oud waren alleen nog geschikt voor de slacht. 'Keurmeesters' beoordeelden de (door de bullopers) aan te kopen stieren⁷.

De verwerking van de melk

In de melkveehouderij gaat het om melk en de verwerking daarvan. Zeker tot 1880 maakten de Zijper melkveehouders (lees hun vrouwen met een meid) van de melk zelf kaas en boter. Tot na 1800 werd twee keer per dag, na het melken, op de boerderij volvette ('zoetemelkse') kaas bereid. Uit de room die in de wei-afvalprodukt van de kaas- overbleef, werd een paar keer per week de zogeheten weiboter gekarnd. Die boter was van mindere kwaliteit dan de echte roomboter en was bestemd voor eigen gebruik en voor verkoop via de Schager markt.

Na 1800 gingen de Noord-Hollandse boer(inn)en de kaas minder vet maken door de melk eerst gedeeltelijk af te romen. Dan ging de rijping van de kaas sneller en werd de door de markt gevraagde duurzaamheid vlugger verkregen. Bovendien traden bij snellere rijping minder gebreken op en kon de kaas eerder verkocht worden.

Ook na 1800 gingen steeds meer boer(inn)en over tot

Kaasmaken op de boerderij omstreeks 1815.

het nog maar één keer per dag kazen. De ochtendmelk werd bij de afgeroomde avondmelk van de vorige gedaan en van dat mengsel werd dan kaas gemaakt. Het betekende een flinke tijdsbesparing, maar wel moest de room van de avondmelk, na voldoende rijping, geregeld gekarnd worden. Dat gebeurde meestal een of twee keer per week, vaak met behulp van een hond in een soort tredmolen. Vervolgens moest de boter gezouten en geregeld gekeerd worden. In kopjes van een pond werd het naar de markt gebracht. Om de (afgeroomde) avondmelk goed te kunnen bewaren (zo koel mogelijk) moesten wel de kelders van de stolpen vergroot worden.

De zuivelbereiding op de boerderij in Holland (en Friesland) stond voor Europese begrippen op een hoog peil. Zowel wat betreft de verzorging van het vee als de zorgvuldigheid en de hygiëne bij de kaasbereiding. Immers, al vóór 1800 ging men hier geglazuurde aardewerken oproombakken, aan de binnenkant geverfde houten 'melkmouwen' en bakken van koper gebruiken⁸.

Kaasmaken

De avond- en ochtendmelk werd op een vuur verwarmd tot 29 graden Celsius. Dan ging er stremsel bij. Stremsel is het gezuiverde extract uit de lebmaag van jonge kalveren, waarin het enzym chymase (lebferment) voorkomt. Vervolgens werd de melk doorgehaald met een koperen raam en ontstond een kaasmassa. Die werd in delen gesneden, de kaasstof van de wei gescheiden en in kaasvormen gedaan en onder een kaaspers gezet. In zo'n pers pasten acht Edammer kazen. De melkgift van een koe per dag was gemiddeld voldoende voor één zo'n Edamertje. Elke twee weken ging de kaas naar de markt, meestal die van Alkmaar⁹.

Kader kaasmaken op 'Hoop en Vlijt'

Marie Brouwer-Voorthuizen beschreef in 1961, toen ze 80 jaar oud was, hoe het in haar jeugd toeging op boerderij 'Hoop en Vlijt' aan de Westfriesche dijk bij Oudesluis. Ze hadden 's winters 20 koeien op de koegang (de lange regel) en nog acht in het achterom. De kaas werd 's zomers gemaakt [zie hierna], in een oude boet. Eerst water heet stoken in een grote mengketel om er de emmers melk in te warmen. In de met tegels belegde kaaskamer gebeurde de rest van het kaasmaken. Daar stonden ook de kaasplanken waarop de kaas bewaard werd. Alle dagen schrobden, boenen, schuren en dweilen – want hygiëne was heel belangrijk bij de kaasbereiding. Het was een gezond leven waar je in opgroeide. Wel altijd vroeg op, om 4 uur 's morgens, maar ook vroeg naar bed (21.00 uur) zeven dagen per week¹⁰.

Voor melkveehouders zonder dochter(s) was vrouwelijk personeel eigenlijk onmisbaar bij alle dagelijks terugkerende werkzaamheden op de boerderij. Dus werd een 'meid' in dienst genomen. Het kaasmaken op de boerderij gebeurde vooral in de zomer. Waarom? Omdat de koeien dan het meeste melk gaven. Het 'afkalven' gebeurde toen namelijk vooral tussen 1 februari en 1 mei, als de koeien nog op stal stonden dus. Direct daarna gaf de koe de meeste melk; vervolgens nam de melkgift geleidelijk af tot 35-50% in oktober/november, als de koeien weer op stal gingen. Dan zette de boer zijn koeien droog, dat wil zeggen dat hij geleidelijk minder ging melken tot de melkproductie stopte – een paar maanden voor het opnieuw afkalven. Tijdens die periode van acht tot twaalf we-

Boterbereiding op de boerderij omstreeks 1815.

ken droogstaan kon de inmiddels 's zomers weer drachtig geworden koe haar krachten geheel aan de groei van het (nog ongebooren) kalf geven. Een gewone koe gaf tussen 1800 en 1850 omstreeks 2700 à 3000 liter melk per jaar, maar er waren er ook die minder en zeker ook die meer (4000 à 4500 liter) gaven. De geringe wintermelkproductie werd in Noord-Holland vóór 1880 tot boter gekarnd of voor kalvermesterij gebruikt¹¹.

Export

Tussen 1700 en 1800 werd de Noord-Hollandse Edammer kaas vooral geëxporteerd. Naar Frankrijk, Spanje, Portugal, België en Duitsland. Na 1815 nam de vraag uit Engeland steeds meer toe en vanaf circa 1835 liep de prijs van kaas (wat) op. Dat leidde tot verhoging van de productie door uitbreiding van de veestapel. Hoewel de lasten, inclusief de arbeidslonen vrij laag waren, zal de gemiddelde melkveehouderij tussen 1830 en 1850 geen al te ruim bestaan opgeleverd hebben. Maar na 1850 verbeterde dat aanzienlijk omdat de kaasprijzen sterk stegen. Daardoor nam de bruto-opbrengst per koe aanmerkelijk toe en ook de vetweiderij en de schapenteelt gaven een ruime dienste. De welvaart van de boeren steeg, maar personeel was moeilijker te krijgen omdat de werkgelegenheid ruimer geworden was¹².

Arbeid

In 1674 hadden de 200 Zijper melkveehouders 46 inwonende knechts en 60 inwonende meiden, in totaal 106. In 1742 waren dat er 168; 77 inwonende knechten en 91 inwonende meiden op nog steeds zo'n 200 bedrijven. Voorts telde de Zijpe in 1674 ook 105 en in 1742 nog 77 zelfstandig wonende boerenknechten. Daarvan zal echter een (flink?) deel bij akkerbouwers in of net buiten de Zijpe (Wieringerwaard bijvoorbeeld) gewerkt hebben.

In de zomermaanden kwamen de zogenoemde hannekenmaaiers het gras maaien. Tot ongeveer 1870 kwamen ze uit Duitsland, daarna uit Gelderland en Overijssel. De hooioogst begon doorgaans pas eind juni en duurde tot in augustus. In 1817 zou weiland "om het andere Jaar gehooïd" zijn. De hannekenmaaiers deden het maaiwerk met de zeis. Het keren, schudden en zwelen werd, ook grotendeels met de hand, door eigen mensen gedaan, mannen én vrouwen¹³.

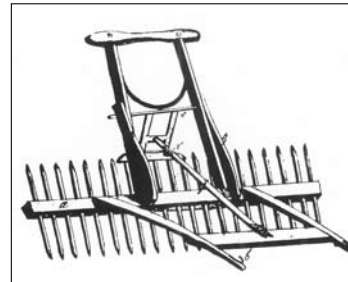
In 1838 telde de Zijpe 194 inwonende knechten en meiden en voorts 217 dagloners/arbeiders. Die laatsten waren zeker niet uitsluitend werkzaam voor de boeren, maar toch wel de meesten van hen – aldus J.T. Bremer.

Mechanisering

Tussen 1850 en 1880, toen het voor de boeren een hele goede tijd was en arbeid schaarser werd, kwam de introductie van nieuwe werktuigen en machines. Zoals de stalen Amerikaanse hooivork, die veel lichter en goedkoper was dan de handgesmeden ijzeren vorken van Hollandse makelij.

Voorts kwamen vanaf omstreeks 1865 de paardenhooihark en de paardenhooischudder in gebruik. Maar deze vroege grasmaaimachines voldeden niet erg aan de Zijper bedrijfsomstandigheden: door de uitvoerige begreppeling waren de percelen hier meestal te smal en te 'bol' en in de westelijke Zijpe waren veel gronden te oneffen. Toch waren er in 1880 in deze gemeente op zo'n 220 melkveehouderijen 25 gras-

maaiwerktuigen, 22 hooischudders en 43 paardenhooivorken in gebruik. Veel werd dus inderdaad met de zeis gedaan. De boerenwerkkrachten profiteerden qua beloning weinig in deze voor de boeren gouden periode (1850-1880)¹⁴.

De in de Verenigde Staten ontwikkelde hooihark, ca. 1850.

Wordt vervolgd.

Noten:

- 1 J.T. Bremer, *De Zijpe II*, Schoorl 1991, p. 11.
- 2 Zijp, *Hoofdstukken uit de economische en sociale geschiedenis van de polder Zijpe in de 17e en 18e eeuw*, in: *Tijdschrift voor geschiedenis*, jrg. 70 (1957), p. 90 e.v.
- 3 P. Dekker, *Oude boerderijen en buitenverblijven langs de Zijper Grotesloot*, deel 2a, Schoorl 1988, p. 502 en 511. Zie voor het grondbezit L.F. (Frank) van Loo, 'Graaf Bentinck' of grootgrondbezitters in de Zijpe, in: *ZHB 24e jrg. nr.3*, p. 3-13.
- 4 J. Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950*, Meppel/Amsterdam 1992, p. 59, 160-174.
- 5 K. van der Wiel en J. Zijlstra, *Paradijs der runderen. Geschiedenis van de rundveeverbetering in Noord-Holland*, Wormerveer z.j. (ca. 2000), p. 8-11.
- 6 H.W.J. Dekker en K.P. Stapel, *100 Jaar Koninklijke Vereniging Het Nederlandsche Rundvee-Stamboek 1874-1974*, z.pl. 1976, p. 3-6.
- 7 J.T. Bremer, *De Zijpe II*, p. 90, 100.
- 8 *Als (4)*, p. 175; M. Pigge, *Melkveehouderij en zuivelbereiding in Schagen in de 19e en 20e eeuw*, in: *De Kakelepost 4e jrg. nr.1*, p. 12.
- 9 M. Hoogland, 'Rond het vierkant', in: *NHD 23 juli 1990*.
- 10 Schenk-Eriks, *Op boerderijonderzoek bij de familie Brak, Westfriese dijk 21 te Oudesluis*, in: *ZHB nr. 17 (januari 1987)*, p. 14-17.
- 11 *Als (4)*, p. 176.
- 12 *Over de ontwikkeling van de zuivelbereiding in Noord-Holland, in het bijzonder over het ontstaan van coöperatieve zuivelfabrieken, Alkmaar ca. 1935*, typoscript folio 14 pag's (in het Regionaal Archief Alkmaar, wellicht van de hand van Dr Ir L.T.C. Schey).
- 13 J.T. Bremer, *De Zijpe I*, Schoorl 1985 en *De Zijpe II*, p. 90.
- 14 J.T. Bremer, *De Zijpe II*, p. 40, 84/85.